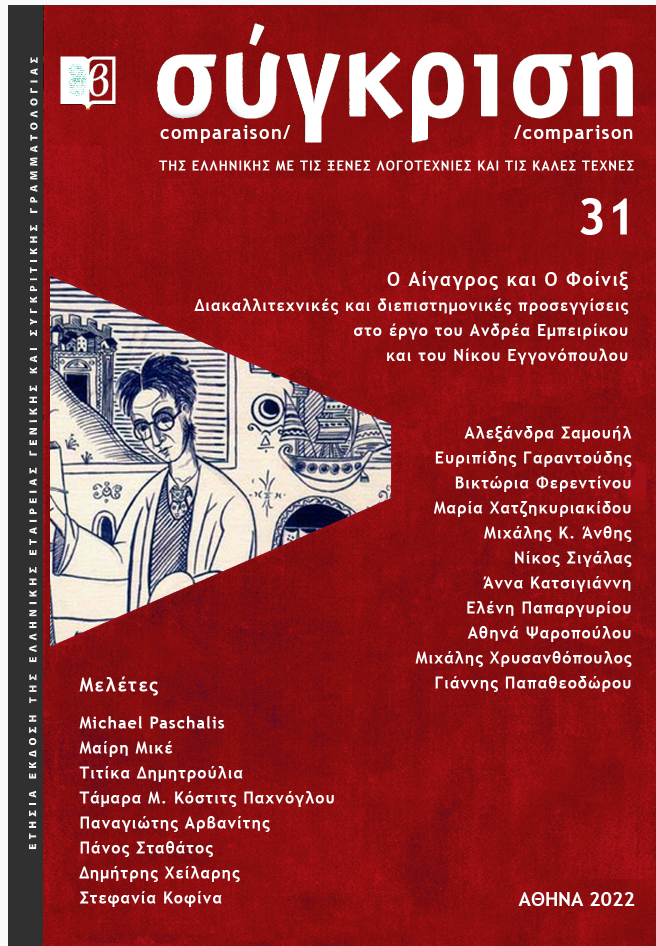

Σύγκριση

Τόμ. 31 (2022)

ΝΙΚΟΣ ΣΙΓΑΛΑΣ, «...Όπως όλες οι γυναίκες οι όμοιες με αυτή, όπως η Αλκμήνη...»: Γυναικεία και αντρική ομοφυλοφιλία στο έργο του Εμπειρικού

Νίκος Σιγάλας

doi: [10.12681/comparison.31275](https://doi.org/10.12681/comparison.31275)

Copyright © 2022, Νίκος Σιγάλας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σιγάλας Ν. (2022). ΝΙΚΟΣ ΣΙΓΑΛΑΣ, «...Όπως όλες οι γυναίκες οι όμοιες με αυτή, όπως η Αλκμήνη...»: Γυναικεία και αντρική ομοφυλοφιλία στο έργο του Εμπειρικού. *Σύγκριση*, 31, 63–73. <https://doi.org/10.12681/comparison.31275>

ΝΙΚΟΣ ΣΙΓΑΛΑΣ

«...Όπως όλες οι γυναίκες οι όμοιες με αυτή, όπως η Αλκμήνη...»: Γυναικεία και αντρική ομοφυλοφιλία στο έργο του Εμπειρικού

Το άρθρο αυτό εξετάζει τον τρόπο με τον οποίον η ομοφυλοφιλία εντάσσεται στο ερωτογραφικό έργο του Εμπειρικού. Δεν υποστηρίζω πως η ομοφυλοφιλία έχει κεντρική θέση στο έργο, θεωρώ όμως ότι έχει κεντρική σημασία, λόγω των απαγορεύσεων, του στίγματος και της κοινωνικής κατακραυγής της οποίας υπήρξε αντικείμενο. Ο τρόπος λοιπόν με τον οποίον οι ομοφυλοφιλικές σχέσεις εντάσσονται στο ευρύτερο φάσμα των σχέσεων που συνιστούν την ερωτογραφία του Εμπειρικού είναι ενδεικτικός για τις ηθικές και θεωρητικές της προϋποθέσεις. Θεωρώ πως όσα γράφονται για την ομοφυλοφιλία από τον Εμπειρικό ξεκλειδώνουν με τον πιο άμεσο τρόπο το ερωτογραφικό του έργο.

Πριν μπω στο κυρίως θέμα αυτού του άρθρου θα αναφερθώ σε δύο σημεία που βοηθούν στην καλύτερη κατανόησή του. Το πρώτο είναι η σχέση του ερωτογραφικού εγχειρήματος του Εμπειρικού με τον «νόμο». Το δεύτερο είναι η σχέση της ψυχανάλυσης με την ομοφυλοφιλία.

«Δεν υποτάσσουν πάντοτε οι νόμοι»

Ο Εμπειρικός συνέλαβε για πρώτη φορά την ιδέα της συγγραφής ενός ερωτογραφήματος, ή μάλλον της περιγραφής διαφόρων ερωτικών περιστατικών στο κείμενο «Οι ορίζοντες ή Η φαινομενολογία του έρωτος».¹ Σε αυτό περιγράφονται διάφορες ερωτικές σκηνές που ένας διαβάτης, με έντονη αντίληψη και ικανότητα οραματισμού, αντιλαμβάνεται ότι τελούνται γύρω του ενώ ακολουθεί έναν μακρύ δρόμο. Οι σκηνές συμπεριλαμβάνουν διαφορετικές όψεις του ερωτικού φαινομένου που τελούνται στα κρυφά και ενίοτε παρανόμως, καθώς «μαρμάρια φράγματα και φράγματα εκ τσιμέντου υψώνονται εδώ κι εκεί». Τα φράγματα αυτά είναι οι απαγορεύσεις, οι νόμοι που θέτουν όρια και περιορίζουν την ελευθερία του έρωτα. Εντούτοις, όπως διαπιστώνει ο διαβάτης-ψυχαναλυτής-υπερρεαλιστής ποιητής –που ως άλλος Χέγκελ μπορεί να συναγάγει από τα φαινόμενα το εντός και πέραν αυτών τελούμενο οικουμενικό γίνεσθαι–, «Δεν υποτάσσουν πάντοτε οι νόμοι».²

Το απόφθεγμα αυτό («Δεν υποτάσσουν πάντοτε οι νόμοι») επιστρέφει περιοδικά, σαν επωδός, μέσα στο κείμενο τονίζοντας τις θεωρητικές του προϋποθέσεις. Η «φαινομενολογία του έρωτα» φιλοδοξεί να περιγράψει τη σημερινή πραγματικότητα του έρωτα, αλλά και να οραματιστεί την εξέλιξή της –κατά τον τρόπο που ο Χέγκελ οραματίζεται το γίνεσθαι του Πνεύματος στη Φαινομενολογία. Αυτές οι δύο διαστάσεις, η περιγραφή και ο οραματισμός συνυπάρχουν, αν και διακρίνονται, στο ερωτογραφικό εγχείρημα του Εμπειρικού. Αφενός, ο Εμπειρικός περιγράφει ό,τι υπάρχει. Αφετέρου οραματίζεται την επερχόμενη απελευθέρωση του έρωτα. Ο μελετητής πρέπει να προσέξει να μη θεωρήσει ότι

¹ Ανδρέας Εμπειρικός, «Οι Ορίζοντες ή Η φαινομενολογία του έρωτος», στο Ανδρέας Εμπειρικός, *Οι Κύκλοι του Ζωδιακού. Ανέκδοτα κείμενα από τη συλλογή «Γραπτά ή προσωπική μυθολογία»*, Επιμέλεια - επίμετρο Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα, Άγρα 2018, σ. 35-42.

² Βλ. Νίκος Σιγάλας, «Ο Ανδρέας Εμπειρικός αναγνώστης του Μπρετόν, του Φρόντ και του Χέγκελ», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 84, 2004, σ. 45-53.

και οι δύο διαστάσεις αποτελούν δικές του προτάσεις. Το φαινόμενο του έρωτα περιγράφεται ως έχει, σε όλες του τις μορφές –μαζί τους και κάποιες τις οποίες ο Εμπειρικός δεν επικροτεί, όπως ο ακραίος σαδισμός.³ Το όραμα, όταν διατυπώνεται με σαφήνεια, αποτελεί τη δική του πρόταση. Η διάκριση αυτή είναι ένα απ' τα βασικά κλειδιά για την κατανόηση του ερωτογραφικού έργου του Εμπειρικού, το οποίο προϋποθέτει μια δυναμική αντίληψη του χρόνου και έναν οριζόντια προσμονής.

Η «φαινομενολογία του έρωτα» του Εμπειρικού είναι ο θεωρητικός καμβάς της ερωτογραφίας του. Η «φαινομενολογία» αυτή είναι μάλιστα, προγραμματικά, από το κείμενο στο οποίο εισάγεται, μια σκέψη για τον νόμο: «Δεν υποτάσσουν πάντοτε οι νόμοι». Θα δούμε παρακάτω πως μια σκέψη γύρω από τον νόμο διέπει ολόκληρο το ερωτογραφικό έργο του Εμπειρικού. Στο σημείο αυτό ο Εμπειρικός συναντά μερικούς από τους σημαντικότερους λογοτέχνες και στοχαστές του μεσοπολέμου, ιδιαίτερα στη Γερμανία και την Αυστρία –όπου γεννιέται η ψυχανάλυση– όπως ο Φραντς Κάφκα, ο Τόμας Μαν, ο Στέφαν Τσβάιχ, ο Γιόζεφ Ροτ, ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, που, μεταξύ πολλών άλλων, δεν παύουν να σκέπτονται τη σχέση του ανθρώπου με τον νόμο, από κοινωνική και μεταφυσική σκοπιά.

Ο νόμος και οι νομικές κατηγορίες βρίσκονται άλλωστε πίσω από την κοινωνιολογία του Μαξ Βέμπερ, ενώ θεωρητικοί του δικαίου και συνταγματολόγοι όπως ο Καρλ Σμιτ, ο Χανς Κέλσεν και ο Φραντς Νόυμαν αποτελούν, την εποχή εκείνη, κεντρικές αναφορές ολόκληρου του γερμανόφωνου πνευματικού πεδίου. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που ο Φρόντ ζητά από τον Κέλσεν να σχολιάσει στο *Imago* το κείμενό του *Η ψυχολογία των μαζών και η ανάλυση του εγώ*. Από αυτή τη συζήτηση προκύπτει η έννοια του υπερεγώ, που χρωστά πολλά στη νομική επιστήμη, είναι δανεισμένη ουσιαστικά από αυτήν. Για τον Κέλσεν «η τάξη του νόμου είναι μια τάξη καταναγκασμού» (*Die Rechtsordnung ist eine Zwangsordnung*). Το δε φροϋδικό υπερεγώ είναι η εσωτερικευση του καταναγκασμού και, κατά προέκταση, της ενοχής, ο τρόπος με τον οποίον οι νόμοι εσωτερικεύονται. Με τη διαφορά ότι ο Φρόντ, κάνοντας ένα καθοριστικό βήμα, σε αντίθεση με τον Κέλσεν και τη λογική του καθαρού δικαίου που αυτός πρεσβεύει, θεωρεί ότι η ενοχή δεν είναι απλά αποτέλεσμα της παράβασης αλλά ενδέχεται να δημιουργήσει παραβατικότητα. Η ενοχή λοιπόν (το υπερεγώ εν προκειμένω) δεν είναι απλά και μόνο συνέπεια, ή όριο της εγκληματικότητας, μπορεί να λειτουργήσει και ως κίνητρο, να παραγάγει εγκληματικότητα –όπως στην περίπτωση του σαδισμού. Αυτή είναι η πολύτιμη φροϋδική κριτική του καθαρού δικαίου που βρίσκεται στα παρασκήνια της θεωρίας του υπερεγώ.⁴

Τα «φράγματα» λοιπόν και οι «νόμοι» για τους οποίους μιλά ο Εμπειρικός έχουν μια διττή διάσταση. Πρόκειται αφενός για τους καθαυτού νόμους που οι εκάστοτε κοινωνίες και τα κράτη επιβάλλουν προκειμένου να θέσουν όρια στην ερωτική συμπεριφορά των ανθρώπων και αφετέρου για τους εσωτερικευμένους νόμους, τις απαγορεύσεις, τα ταμπού, που ο ίδιος ο άνθρωπος επιβάλλει στον εαυτό του –που το υπερεγώ επιβάλλει στο id.

³ Νίκος Σιγάλας, *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του Ελληνικού Υπερρεαλισμού ή Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας*, Αθήνα, Άγρα 2012, σ. 211-223.

⁴ Étienne Balibar, «L'invention du surmoi Freud et Kelsen 1922», στο *Citoyen sujet et autres essais d'anthropologie philosophique*, Paris, Presses Universitaires de France 2011, σ. 383-434 και για τη θεωρία του υπερεγώ στον Εμπειρικό βλ. Νίκος Σιγάλας, *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και...*, ό.π., σ. 166-183.

Ψυχανάλυση και ομοφυλοφιλία

Ας δούμε τώρα συνοπτικά πώς η ψυχανάλυση αντιμετώπισε την ομοφυλοφιλία. Πρόκειται για ένα πολύπλοκο θέμα με μεγάλη βιβλιογραφία. Ένα ορόσημο αποτελεί το κείμενο του Φρόυντ του 1920 «Περί της ψυχογένεσης μιας περίπτωσης γυναικείας ομοφυλοφιλίας».⁵ Σε αυτό ο Φρόυντ αρνείται να χαρακτηρίσει την ομοφυλοφιλία ως εκφυλισμό ή ανωμαλία, όπως έκαναν οι σεξολόγοι της εποχής του. Για τον Φρόυντ η ομοφυλοφιλία δεν είναι ένας «παρά φύση» ερωτικός προσανατολισμός, δεδομένου ότι γι' αυτόν όλοι οι άνθρωποι είναι αμφιφυλόφιλοι, μόνο που η αμφιφυλοφιλία τους βρίσκεται τις περισσότερες φορές σε λανθάνουσα κατάσταση. Περιορίζοντας τις ερωτικές επιλογές τους αποκλειστικά σε άτομα του άλλου φύλου, τα ετεροφυλόφιλα άτομα καταπιέζουν την αμφιφυλοφιλική τους φύση. Το ίδιο κάνουν, τρόπον τινά, και τα αποκλειστικά ομοφυλόφιλα άτομα, περιορίζοντας την επιλογή ερωτικού αντικειμένου σε άτομα του ίδιου φύλου. Πρόκειται, σε κάθε περίπτωση, κατά τον Φρόυντ, για οιδιπόδειες παραγωγές του ερωτικού εαυτού.⁶

Με ψυχαναλυτικούς όρους, στην περίπτωση της γυναικείας ομοφυλοφιλίας, έχουμε να κάνουμε με μια πρόωρη προσκόλληση (Fixierung) στη μητέρα λόγω μιας απογοήτευσης από τον πατέρα. Ενώ στην αντρική ομοφυλοφιλία έχουμε να κάνουμε με «αντεστραμμένο οιδιπόδειο», ταύτιση με τη μητέρα λόγω αδυναμίας κατάκτησής της: αδυναμίας ανταγωνισμού με τον πατέρα και τους άλλους άντρες και αποδοχή του παθητικού ρόλου και της παθητικής ηδονής.

Ο Φρόυντ λοιπόν δεν θεωρεί ότι η ομοφυλοφιλία, όπως και οι άλλες λύσεις του οιδιποδείου, οι ψυχικές δομές που προκύπτουν από αυτές, μετατρέπονται μέσω της θεραπείας. Οι λύσεις του οιδιποδείου αποτελούν τα αμετάβλητα δεδομένα της θεραπείας. Οι ψυχαναλυτές λοιπόν δεν πρέπει να προσπαθούν να διορθώσουν την ομοφυλοφιλία –όπως προσπαθούσαν τότε να κάνουν οι ψυχίατροι, εν γένει.

Για τον Φρόυντ, από οντογενετική άποψη, το ομοφυλόφιλο άτομο έχει τη δική του μοίρα μέσα στον πολιτισμό, μια τραγική μοίρα, λόγω του αποκλεισμού που υφίσταται. Καταφέρνει όμως να εξισορροπήσει αυτή τη μοίρα μέσω της δημιουργίας, μέσω του εξευγενισμού (Sublimation), στον οποίον καταφεύγουν συχνά οι ομοφυλόφιλοι, καθώς δυσκολεύονται να πραγματοποιήσουν και να κάνουν αποδεκτές τις ερωτικές τους επιλογές. Το ομοφυλόφιλο άτομο γίνεται λοιπόν δημιουργός. Είναι για τον Φρόυντ ο κατεξοχήν δημιουργός, το κατεξοχήν στοιχείο πολιτισμού μέσα στην κοινωνία, όπως φαίνεται ήδη στη μελέτη του για τον Λεονάρντο Ντα Βίντσι του 1910.⁷ Τις ιδέες αυτές αναπτύσσει αναλυτικά το 1935 σε μια γνωστή επιστολή του προς μια Αμερικανίδα, ο γιος της οποίας είναι ομοφυλόφιλος:

Η ομοφυλοφιλία δεν είναι βέβαια ένα πλεονέκτημα, δεν υπάρχει όμως σε αυτήν τίποτα για το οποίο πρέπει να ντρέπεται κανείς, δεν είναι ούτε διαστροφή ούτε ηθική έκπτωση και δεν μπορούμε να την

⁵ Sigmund Freud, «Über die Psychogenese eines Falles von weiblicher Homosexualität», *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, τχ. 6, 1920, σ. 1-24.

⁶ Βλ. Élisabeth Roudinesco, «Psychoanalyse et homosexualité: réflexions sur le désir pervers, l'injure et la fonction paternelle», *Cliniques méditerranéennes*, τχ. 65, 2002, σ. 7-34.

⁷ Sigmund Freud, *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci*, Leipzig und Wien, Deuticke Verlag 1910.

θεωρήσουμε αρρώστια. Την θεωρούμε μια εκδοχή της σεξουαλικής συμπεριφοράς, που προκαλείται από μια διακοπή της σεξουαλικής εξέλιξης. Πολλά άτομα, άξια μεγάλου σεβασμού, ήταν ομοφυλόφιλοι, μεταξύ τους βρίσκουμε κάποιους από τους σπουδαιότερους άνδρες (τον Πλάτωνα, τον Μιχαήλ Άγγελο, το Λεονάρντο Ντα βίντσι κ.ά). Είναι μεγάλη αδικία να διώκεται η ομοφυλοφιλία σαν έγκλημα, καθώς και μεγάλη βαρβαρότητα. Αν δεν με πιστεύετε διαβάστε τα βιβλία του Χάβελock Έλλις.⁸

Για να αντιληφθεί κανείς πόσο ριζοσπαστικές ήταν τότε οι θέσεις του Φρόυντ σχετικά με την ομοφυλοφιλία, αρκεί να εξετάσει τις αντιδράσεις στις οποίες προσέκρουσαν από την πλευρά των ψυχαναλυτών, κυρίως του αγγλοσαξονικού χώρου. Σημείο καμπής αποτελεί η διαμάχη που ξεσπά το 1921 εντός της επιτροπής που διοικεί μυστικά τη Διεθνή Ψυχαναλυτική Εταιρεία ως προς το κατά πόσον οι ομοφυλόφιλοι πρέπει να γίνονται ψυχαναλυτές. Οι Βιεννέζοι γύρω από τον Φρόυντ, με κύριο εκπρόσωπο τον Όττο Ρανκ, υποστηρίζουν πως δεν έχουν κανένα λόγο να αποκλείουν τους ομοφυλόφιλους, «όπως δεν μπορούν να δέχονται το γεγονός ότι οι ομοφυλόφιλοι διώκονται από το νόμο». Αντίθετα οι Βερολινέζοι γύρω από τον Καρλ Άμπραχαμ προτείνουν τον αποκλεισμό τους, με το επιχείρημα ότι δεν μπορούν να αποδεχθούν στις τάξεις τους ομοφυλόφιλους, καθόσον η ψυχανάλυση δεν δύναται να τους «θεραπεύσει». Το ζήτημα κρίνεται τελικά από την τοποθέτηση του επικεφαλής τόσο της Βρετανικής Εταιρείας, Έρνεστ Τζόουνς, που είναι παράλληλα και ο πρόεδρος της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Ένωσης (IPA) και ο οποίος δηλώνει ότι η ομοφυλοφιλία «είναι ένα ειδεχθές έγκλημα: εάν ένα από τα μέλη μας το διέπραττε, θα έπληττε σοβαρά την αξιοπιστία μας».⁹

Ως αποτέλεσμα τα ομοφυλόφιλα άτομα αποκλείονται από τη Διεθνή Ψυχαναλυτική Ένωση, για πολλές δεκαετίες. Η κατάσταση μάλιστα σε σχέση με την ομοφυλοφιλία επιδεινώνεται μετά τον θάνατο του Φρόυντ, υπό την επιρροή της κόρης του Άννας, η οποία είχε καθαρά ομοφοβική στάση και –σε αντίθεση με τον πατέρα της– πρέσβευε ότι οι ομοφυλόφιλοι θα έπρεπε να θεωρούνται άρρωστοι και να υπόκεινται σε θεραπεία. Αυτή ήταν άλλωστε, μετά τον πόλεμο, η τάση των βορειοαμερικανικών εταιρειών, το βάρος των οποίων εντός της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Ένωσης (IPA) έγινε μεγαλύτερο. Ακόμα και στη Γαλλία, μετά τον πόλεμο, οι ομοφυλόφιλοι ήταν αποκλεισμένοι από τη διδακτική ψυχανάλυση και οι ψυχαναλυτές προσπαθούσαν να τους «βοηθήσουν» να γίνουν ετεροφυλόφιλοι. Εξαιρεση αποτέλεσε και στα δύο επίπεδα ο Ζακ Λακάν και η École Freudienne de Paris (ÉFP) που ίδρυσε στα 1964.

«Μια περίπτωση ασυνείδητης φιλομοφυλίας»

Αυτά τα δεδομένα οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψιν μας προκειμένου να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Εμπειρικός αντιμετώπισε το ζήτημα της ομοφυλοφιλίας στο ερωτογραφικό έργο του, το οποίο συνέγραψε όσο ήταν ακόμα εξασκών ψυχαναλυτής. Ένα σημαντικό επιπλέον στοιχείο είναι η μελέτη που ο Εμπειρικός άρχισε να γράφει στα γαλλικά, αλλά άφησε ανολοκλήρωτη –μάλλον

⁸ Παρατίθεται από την Élisabeth Roudinesco, «Psychanalyse et homosexualité...», *ό.π.*, σ. 10.

⁹ *Ο.π.*, σ. 12.

γιατί συνέπεσε με την εποχή που τον υποχρέωσαν να διακόψει την ψυχανάλυση– με τον τίτλο «Μια περίπτωση ασυνείδητης φιλομοφυλίας».¹⁰ Πρόκειται για την περιγραφή της θεραπείας του αναλυόμενου του Πέτρου Λ., που τον συμβουλεύτηκε αρχικά για σεξουαλική ανικανότητα. Καθώς το κείμενο μένει ανολοκλήρωτο, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε εντελώς την κατεύθυνση της θεραπείας, που επιδιώκει βέβαια, σε ένα πρώτο επίπεδο, να βοηθήσει τον αναλυόμενο να συνειδητοποιήσει τη «φιλομοφυλία» του.¹¹

Το κείμενο του Εμπειρικού είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον από θεωρητική άποψη, καθώς η ερμηνεία της ομοφυλοφιλίας του Πέτρου Λ. δεν ακολουθεί απόλυτα τη συμβατική φροϋδική οδό –του «αντεστραμμένου οιδιποδείου»– αλλά εστιάζει στην προσκόλληση στη μητέρα, που συμβαίνει στο στοματικό στάδιο. Το σημείο αυτό είναι σημαντικό, γιατί στο κείμενό του *Η ψυχολογία των μαζών και η ανάλυση του εγώ* ο Φρόντ αναφέρει ότι «στις απαρχές, κατά την πρωτόγονη στοματική περίοδο του ατόμου, η επένδυση του αντικειμένου και η ταύτιση ίσως να μην μπορούν να διακριθούν η μια από την άλλη». Με άλλα λόγια, στο εν λόγω κείμενο του Φρόντ, όπου εισάγεται η θεωρία της ταύτισης, επισημαίνεται η δυνατότητα μιας μορφής ταύτισης που να μην αποτελεί φραγμό στην επιθυμία –όπως οι υπόλοιπες– αλλά που συμβαδίζει μαζί της.¹²

«Ο ασθενής είναι βαθύτατα προσκολλημένος στη μητέρα του και η λιβιδώ του ζητεί να ικανοποιηθεί με προγεννητικό τρόπο μέσω της στοματικής και πρωκτικής οδού», γράφει ο Εμπειρικός.¹³ Η φράση αυτή μάς δίνει ένα κλειδί για να κάνουμε ένα βήμα –πέρα από το συμβατικό πρώτο επίπεδο του κειμένου, που προορίζεται για το συντηρητικό περιβάλλον της Ψυχαναλυτικής Εταιρείας των Παρισίων (SSP) της εποχής– προς την ψυχαναλυτική θεωρία του Εμπειρικού. Σε αυτό το αμφίσημο πλέγμα μεταξύ επιθυμίας για τη μητέρα και ταύτισης με αυτήν είναι εγκλωβισμένος ο ψυχισμός του Πέτρου Λ.: Με τους αυνανισμούς του «ο Πέτρος Λ. [...] επιζητεί όχι μόνον να απολαύσει παθητικά την μητέρα του, αλλά θέλει επίσης, δοκιμάζοντας και βιώνοντας ό,τι βιώνει εκείνη, να απολαύσει το πέος του πατέρα του».¹⁴ Πρόκειται λοιπόν για μια ομοφυλοφιλία «συγκρουσιακή», όπως λέει ο Εμπειρικός, που καθιστά τον Πέτρο Λ. εξαρτημένο από τη γυναίκα του και καταπιεστή της, συνάμα.

Στο κείμενο αυτό ο Εμπειρικός μιλά για «αντιστροφή του οιδιποδείου συμπλέγματος του Πέτρου», η οποία όμως δεν προκύπτει εντελώς με τον ίδιο τρόπο που την περιγράφει ο Φρόντ: εκ των υστέρων, λόγω αδυναμίας κατάκτησης της μητέρας. Αντίθετα ο Εμπειρικός προτάσσει τη σημασία της «πρωταρχικής ταύτισης» με τη μητέρα. Σε αυτή προσθέτει τον οιδιπόδειο ανταγωνισμό με τον πατέρα, στον οποίο ο Πέτρος δεν μπορεί να ανταπεξέλθει. Για να μην μακρηγορώ, ο προσεκτικός αναγνώστης βλέπει τα στοιχεία μιας ενδιαφέρουσας και ξεχωριστής, για την εποχή της, ψυχαναλυτικής θεωρίας, που ο Εμπειρικός

¹⁰ Ανδρέας Εμπειρικός, «Μια περίπτωση ασυνείδητης φιλομοφυλίας», στο του ίδιου, *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως με πρόωρες εκσπερματώσεις και άλλα ψυχαναλυτικά κείμενα*, επιμέλεια τόμου Γιώργος Κούριας, μετάφραση Αλόης Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα 2001, σ. 137-159.

¹¹ Ο Εμπειρικός χρησιμοποιούσε τον τεχνικό όρο «φιλομοφυλία» προκειμένου να αποφευχθεί ο στιγματισμός που αποτύπωνε στα ελληνικά ο όρος ομοφυλόφιλος, πηγή Βιβίκα Εμπειρικού και Λεωνίδα Εμπειρικός. Βλ. Ανδρέας Εμπειρικός, «Ψυχαναλυτική Ορολογία», *Μια περίπτωση ιδεοψυχαναγκαστικής νευρώσεως...*, ό.π., σ. 277.

¹² Βλ. Denys Ribas, *Identification*, Paris, Presses Universitaires de France 2002, σ. 47-55.

¹³ Ανδρέας Εμπειρικός, «Μια περίπτωση ασυνείδητης φιλομοφυλίας...», ό.π., σ. 146.

¹⁴ Παρατίθεται αυτούσιο, σ. 155.

προσπαθεί να καλύψει, για τις ανάγκες της συγκυρίας –την αναγνώριση της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρείας– πίσω από το προσωπείο της αυστηρής φροϋδικής ορθοδοξίας.

Περνάω τώρα στο πρώτο χρονολογικά κείμενο του Εμπειρικού που έχει ως θέμα του την περιγραφή του ομοφυλοφιλικού έρωτα: την ιστορία της διδασκάλισσας Μαρίας η οποία αποτελεί το δεύτερο σκέλος του σπονδυλωτού κειμένου «Ανατολή»¹⁵ και αναπαράγεται σε ανεπτυγμένη μορφή στον *Μεγάλο Ανατολικό*. Η ιστορία της διδασκάλισσας Μαρίας αποτελεί μάλιστα κατά κάποιον τρόπο τη μήτρα του *Μεγάλου Ανατολικού*, καθώς είναι η πρώτη και μόνη ιστορία του μυθιστορήματος που γράφτηκε πριν από αυτόν. Ο τίτλος άλλωστε «Ανατολή», προοιωνίζει τον *Μεγάλο Ανατολικό*.

«...όπως όλες οι γυναίκες οι όμοιες με αυτήν, όπως η Αλκμήνη...»

Η ιστορία έχει περίπου ως εξής: Η αθηναία ιδιωτική παιδαγωγός Μαρία καταπιέζει την ομοφυλοφιλική της λίμπιντο, που τη συγκεκριμένη στιγμή της ζωής της εκφράζει ο έρωτάς της για τη νεαρή μαθήτριά της Ειρήνη, ο μεγαλύτερος από αυτούς που μέχρι τότε αισθάνθηκε χωρίς να ολοκληρώσει. Μέσα στον ρεμβασμό, την ώρα της ανατολής, ενώ είναι ακόμα στο κρεβάτι, η Μαρία συλλογίζεται τον έρωτά της για την Ειρήνη και τα «κυκλώπεια φράγματα» που την εμπόδισαν, με μια μόνη εξαίρεση, να εκδηλώσει τον έρωτά της για άλλα κορίτσια. Μέσα στον ρεμβασμό της Μαρίας ξεδιπλώνεται η βιογραφία της.

Συνοπτικά: η Μαρία είχε κακή σχέση με τους γονείς της και ιδιαίτερα με τον πατέρα της, που της προξενούσε φόβο και απώθηση (βασικό φροϋδικό μοτίβο της οιδιπόδειας δομής της γυναικείας ομοφυλοφιλίας). Η ζωή της Μαρίας γνωρίζει μια σύντομη ευτυχή περίοδο όταν έρχεται να μείνει μαζί της η μεγαλύτερη εξαδέλφη της Αλκμήνη, που της μαθαίνει τον έρωτα. Η αυτοκτονία όμως της Αλκμήνης, μετά την ανακάλυψη των σχέσεών τους και τον άγριο ξυλοδαρμό της από τον πατέρα της Μαρίας, τερματίζει απότομα την ερωτική της ζωή. Από τότε δεν θα μπορέσει ποτέ πια να δείξει τα αισθήματά της σε καμιά κοπέλα. «Ένα μέρος του εαυτού της», ανελαστικό, θα σταθεί «φράγμα», στο κύμα που ο υπόλοιπος εαυτός της αποτελεί. Το «ανελαστικό» αυτό μέρος, «τα φράγματα που υψώνονται» είναι οι εσωτερικευμένοι νόμοι, το υπερεγώ. Μόνη εξαίρεση και παρηγοριά αποτελεί ο συχνός αυνανισμός και οι αναμνήσεις της εποχής (πριν από την αυτοκτονία της Αλκμήνης) «που κανένα φράγμα δεν την συγκρατούσε». Μένοντας είκοσι χρόνια «δίχως έρωτα πραγματοποιημένον», η Μαρία νοσταλγεί την Αλκμήνη και ποθεί «να μπορούσε να κάμη με την Ειρήνη, ό,τι έκανε μαζί της η Αλκμήνη», ποθεί «να μπορούσε να έκανε όπως όλες οι όμοιες με αυτήν γυναίκες, που ασχέτως με το πρέπει ή δεν πρέπει κατορθώνουν αργά ή γρήγορα να ικανοποιηθούν, ό,τι κι αν λέει ο κόσμος, ό,τι κι αν λένε οι κανόνες, ό,τι κι αν λένε οι νόμοι!». ¹⁶ «Δεν υποτάσσουν πάντοτε οι νόμοι», για να θυμηθούμε την επωδώντων «Οριζόντων».

Το απόσπασμα αυτό δείχνει ξεκάθαρα προς τον ηθικό ορίζοντα του κειμένου, τον ορίζοντα της ψυχαναλυτικής θεραπείας που αποτελεί οιονεί το κείμενο (κι από την οποία ενδεχομένως αντλείται). Η διδασκάλισσα Μαρία καλείται να νικήσει τα εσωτερικά και εξωτερικά «φράγματα», να πράξει όπως η Αλκμήνη,

¹⁵ Ανδρέας Εμπειρικός, «Ανατολή», στο του ίδιου, *Οι Κύκλοι του Ζωδιακού...*, ό.π., σ. 96-155.

¹⁶ Παρατίθεται αυτούσιο, σ. 137.

«όπως όλες οι όμοιες με αυτήν γυναίκες», «ό,τι κι αν λέει ο κόσμος, ό,τι κι αν λένε οι κανόνες, ό,τι κι αν λένε οι νόμοι!».

Με την προτροπή αυτή ο Εμπειρικός εκφράζει τις πιο προχωρημένες θέσεις της ψυχανάλυσης σε σχέση με την ομοφυλοφιλία, όπως τις είδαμε να εκφράζονται από τον Όττο Ρανκ, που θεωρεί ότι οι ψυχαναλυτές «δεν μπορούν να δέχονται το γεγονός ότι οι ομοφυλόφιλοι διώκονται από το νόμο». Όπως έγραψα ήδη, η ιστορία της διδασκάλισσας Μαρίας αποτελεί ουσιαστικά την αφηγηρία του *Μεγάλου Ανατολικού*, στου οποίου το πρώτο κεφάλαιο εμφανίζονται η διδασκάλισσα Μαρία και η Ειρήνη. Στην εκδοχή του *Μεγάλου Ανατολικού* οι παραπάνω σκέψεις της διδασκάλισσας Μαρίας αποκτούν εντονότερα διακηρυκτικό χαρακτήρα. Η διδασκάλισσα Μαρία συλλογίζεται:

Αυτή η αγαθή και έντιμος παιδαγωγός Μαρία, ανήκε απλώς εις μίαν ερωτικήν μειονότητα, μέσα εις την τεραστίαν γύρω της ερωτικήν πλειονότητα, αλλ' η ιδιομορφία της δεν έπαυε να είναι ερωτική. Η ομοφυλοφιλία της, λοιπόν, έχουσα και αυτή τον λόγον της, ημπορούσε κάλλιστα να συνυπάρχη με την φυλετεροφιλίαν των ορθοδόξων εραστών αφού δεν ήτο ανήθικη ενώπιον του Θεού, αλλά μόνον κατά την γνώμην των ηθικολόγων, αφού ο Θεός εν γνώσει του, άφηνε αυτήν να είναι 'έτσι', αφού η ιδιοσυγκρασία της ήτο μέσα εις την φύσιν έτσι. Εφ' όσον, λοιπόν, δεν εστρέφετο κατά της πλειονότητος, θα μπορούσε και αυτή να ολοκληρώση, να πραγματοποιήση, να κάμη γεγονός δια των πράξεων την ομοφυλοφιλίαν της με την Ειρήνην, ή με οιαδήποτε άλλην νεάνίδα ή κορασίδα, έτσι, όπως όλαι αι όμοιαι με αυτήν γυναίκες, κάπου, εις μίαν μικράν γωνίαν της απεράντου αγκάλης του Πανός, χωρίς να διαταράσση τους έρωτας και τα αισθήματα των ορθοδόξων τέκνων του.¹⁷

Μεγάλη εντύπωση στα δύο παραπάνω αποσπάσματα από την «Ανατολή» και τον *Μεγάλο Ανατολικό* μου έκανε η φράση: «όπως όλες οι όμοιες με αυτήν γυναίκες». Μου έφερε στον νου το σημείωμα του Καβάφη:

Οι άθλιοι νόμοι της κοινωνίας –μήτε της υγιεινής, μήτε της κρίσεως απόρροια– με μίκραιναν το έργο μου. Εδέσμευσαν την έκφρασί μου· μ' εμπόδισαν να δώσω φως και συγκίνησιν εις όσους είναι σαν κ' εμένα καμωμένοι.

Το σημείωμα αυτό από το αρχείο του Καβάφη ανέδειξε στο βιβλίο του ο Δημήτρης Παπανικολάου, δείχνοντας τη σαφή σχέση του με το ποίημα «Κρυμμένα».¹⁸ Θεωρώ ότι η εναντίωση στους νόμους («οι άθλιοι νόμοι της κοινωνίας» / «ό,τι κι αν λένε οι κανόνες, ό,τι κι αν λένε οι νόμοι!») και η αίσθηση της κοινότητας («σαν και μένα καμωμένοι» / «όπως όλες οι όμοιες με αυτήν γυναίκες»), κάνει τους στοχασμούς της διδασκάλισσας Μαρίας να επικοινωνούν με τα δύο κείμενα που εκφράζουν με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο τον προσωπικό και κοινωνικό στοχασμό του Καβάφη για την ομοφυλοφιλία. Η διακειμενική συγγένεια γίνεται ακόμα μεγαλύτερη αν προσθέσουμε την αναφορά του Καβάφη στην «τελειοτέ-

¹⁷ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός*, Αθήνα, Άγρα, τόμ. 6, 2011, σ. 191.

¹⁸ Δημήτρης Παπανικολάου, «Σαν κι εμένα καμωμένοι»: *Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης και η ποιητική της σεξουαλικότητας*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη 2014.

ρα κοινωνία» στο «Κρυμμένα» –που συναντά τον ορίζοντα προσμονής μιας ερωτικά ελεύθερης κοινωνίας του Εμπειρικού. Είναι σχεδόν σίγουρο ότι τη δεκαετία του 1940 ο Εμπειρικός δεν γνώριζε το αρχείο Καβάφη ούτε τα λεγόμενα «κρυμμένα» ποιήματα, που πρωτοεκδόθηκαν το 1968· γεγονός που καθιστά βαθύτερη τη συγγένεια των διατυπώσεων, από ψυχολογική άποψη.

Ο Εμπειρικός ενέταξε τον Καβάφη στους Μπεάτους της *Οκτάνας* συνδυάζοντάς τον με τον αινιγματικό «Αρίσταρχο των Ηδονών», που κατά την εύστοχη ανάγνωση της Έλενα Μπάντελ είναι ο ίδιος ο Καβάφης, ως ο «γραμματικός των ηδονών» από την Αλεξάνδρεια.¹⁹ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, σε αντίθεση με την περιρρέουσα αμηχανία γύρω από την ομοφυλοφιλία του Καβάφη, ο Εμπειρικός θαύμαζε τον Καβάφη ως κατεξοχήν ερωτικό ποιητή, τον τολμηρό υμνητή του ομοφυλοφιλικού έρωτα. Αυτός είναι, κατά τη γνώμη μου, ο λόγος που τον εντάσσει στους Μπεάτους. Αυτή τη διάσταση υπογραμμίζουν άλλωστε και οι ηχογραφήσεις εξάισιων αναγνώσεων ποιημάτων του Καβάφη από τον Γιάννη Τσαρούχη που πραγματοποίησε στο σπίτι του το 1972.

Ας στραφούμε τώρα στην αντρική ομοφυλοφιλία. Ο *Μέγας Ανατολικός* περιλαμβάνει τέσσερα επεισόδια όπου τελούνται ομοφυλοφιλικές ερωτικές πράξεις ανάμεσα σε άντρες. Οι δύο συμβαίνουν πάνω στο πλοίο, ενώ οι δύο άλλες είναι εγκιβωτισμένες στην αφήγηση: συμβαίνουν σε άλλο χώρο και χρόνο και ενσωματώνονται στο μυθιστόρημα. Οι δύο τελούνται μεταξύ αυστηρά ομοφυλόφιλων εραστών, ενώ οι δύο άλλες μεταξύ αμφιφυλόφιλων. Η κεντρική ιστορία είναι αυτή του τσέχου βιολιστή Ίαν Τσέρεκ με τον επίσης βιολιστή νεαρό εγγλέζο εραστή του, που ταξιδεύει μεταμφιεσμένος σε νεαρή κοπέλα και υποκρίνεται ότι είναι η ανιψιά του τσέχου βιολιστή (κεφ. 60). Οι δύο εραστές φεύγουν μακριά για να ξεφύγουν από την οικογένεια του νεαρού που τον αναζητά στο Λονδίνο, όπου οι νόμοι κατά της αντρικής ομοφυλοφιλίας είναι ιδιαίτερα αυστηροί. Σε κάποια στιγμή της συνεύρεσης των εραστών ο νεαρός ομοφυλόφιλος φαντασιώνει τη συνεύρεσή του με μία φαλλική γυναίκα²⁰ – φιγούρα που επανέρχεται στην ανάλυση του Πέτρου Λ.

Τα άλλα τρία επεισόδια είναι:

- 1) Σελίδες από το ημερολόγιο του σκώτου συγγραφέα Μακ-Γκρέγκορ που περιγράφει τις ομοφυλοφιλικές σχέσεις ενός νεαρού ιπποκόμου του με τον γιατρό του, αρχικά, και με τον ίδιο στη συνέχεια (κεφ. 41).
- 2) Σελίδες από ένα ερωτογράφημα στα αγγλικά που διαβάζει η канаδή Φλώσσυ Νόρις, όπου περιγράφονται οι ερωτοτροπίες ενός ομοφυλόφιλου Άγγλου με έναν ταχυδρομικό κλητήρα (κεφ. 64).
- 3) Η περιγραφή της ερωτοτροπίας του ιατροφιλόσοφου Χανς Έντελμαν με τον ρωσοαμερικανό νεαρό Μπίλλυ και τη θαλαμηπόλο Μπέττυ (κεφ. 92).

«Επετράπετο η μεταξύ ομοφυλόφιλων επίσημος ερωτική συμβίωση, υπό τους αυτούς όρους [με] τους ετεροφυλόφιλους εραστές»

Πέρα όμως από αυτές τις μεμονωμένες ερωτικές σκηνές, καθώς και για να γίνει κατανοητό το πώς αυτές εντάσσονται στη φαινομενολογία του έρωτα του Εμπειρικού, πρέπει να εξετάσουμε τη θέση της ομοφυλοφιλίας στο σχέδιο ενός

¹⁹ Helena Badell Giralt, «Εμπειρικός, Καβάφης και η ποίηση των ηδονών», *Νέα Εστία*, τχ. 1744, Απρίλιος 2002, σ. 674-683.

²⁰ Ανδρέας Εμπειρικός, *Ο Μέγας Ανατολικός...*, ό.π., τόμ. 6, σ. 136.

μελλοντικού, ελεύθερου κόσμου –«στην τελειότερα κοινωνία» θα έλεγε ο Καβάφης– που απηχεί το περίφημο όραμα του Ιουλίου Βερν, στο 61ο κεφάλαιο του *Μεγάλου Ανατολικού*. Σε αυτόν λοιπόν τον μελλοντικό κόσμο, όπου ο γάμος θα έχει καταργηθεί και θα επιτρέπεται η συμβίωση ενός ή παραπάνω εραστών:

Η ομοφυλοφυλία, ως προκύπτει εκ των ανωτέρω, όχι μόνον δεν απαγορεύεται και εις τα δύο φύλα, αλλ' επιτρέπεται και η μεταξύ ομοφυλοφίλων επίσημος ερωτική συμβίωσις, υπό τους αυτούς όρους που απέβλεπαν εις την ρύθμισιν των δωρεών των παρεχόμενων εις τους ετεροφυλοφίλους εραστές.

Θα υπάρχει δηλαδή ένα είδος συμφώνου συμβίωσης, όπως ακριβώς και για τους ετεροφυλόφιλους, καθώς ο γάμος θα έχει καταργηθεί. Είναι εντυπωσιακό ότι αυτά γράφονται λίγο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, στα χρόνια που το αγγλικό κράτος επέβαλε χημικό ευνουχισμό στον Τούρινγκ ως εναλλακτική ποινή για το έγκλημα της ομοφυλοφιλίας (1952).

Και το όραμα του Ιουλίου Βερν συνεχίζει από εκεί που το αφήσαμε:

Εδώ όμως πρέπει να τονισθή, ότι καίτοι υπήρχαν ακόμη αρκετοί αποκλειστικώς ομοφυλόφιλοι, η πλήρης ομοφυλοφυλία είχε πολύ ολιγώτερους οπαδούς από άλλοτε και αι ανά 10 έτη ενεργούμεναι απογραφαί, καθώς και αι στατιστικά μελέται, κατεδείκνυαν ότι οι ενδιαφερόμενοι μόνον δι' ερωτικούς συνεταίρους του ιδικού των φύλου, ήρχισαν κατά τα τελευταία 100 ή 150 έτη να ολιγοστεύουν σταθερώς, ενώ αι αυταί στατιστικά παρουσιάζουν τους οπαδούς της αμφοτεροφυλοφιλίας (τουτέστιν τους εδιαφερομένους ερωτικώς και δια τα δύο φύλα) ως πολλαπλασιαζομένους κατά τρόπον αντιστρόφως ανάλογον.²¹

Για να καταλάβουμε αυτήν την εξέλιξη πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας ότι στη «μελλοντική κοινωνία», όπως περιγράφεται στο όραμα του Ιουλίου Βερν, δεν θα υπάρχει πια το ταμπού της αιμομιξίας.²² Με την κατάργηση όμως του οιδιποδείου, η «οιδιπόδεια ομοφυλοφυλία», αυτή δηλαδή που προκύπτει από την ταύτιση του αγοριού με τη μητέρα ή από την προσκόλληση του κοριτσιού στη μητέρα, θα έχει και αυτή εκλείψει. Έτσι οι περιπτώσεις αυστηρής ομοφυλοφιλικής επιλογής του ερωτικού αντικειμένου θα περιοριστούν σημαντικά.

Από την άλλη πλευρά όμως, και πάλι λόγω της κατάργησης του οιδιποδείου, θα περιοριστεί αντίστοιχα και ο αυστηρά ετεροφυλικός προσδιορισμός του ερωτικού αντικειμένου, λόγω ταύτισης με τον πατέρα ή τη μητέρα. Οι άνθρωποι θα αφήσουν ελεύθερη την αμφιφυλοφιλική τους φύση. Έτσι εξηγείται η αμφιφυλοφιλική συμπεριφορά πολλών προσώπων του *Μεγάλου Ανατολικού*, αντρών και γυναικών, μεταξύ των οποίων του σκώτου συγγραφέα Μακ-Γκρέγκορ και του ελβετού ιατροφιλόσοφου Χανς Έντελμαν που αποτελούν περσόνες του Εμπειρικού.

²¹ Παρατίθεται αυτούσιο, τόμ. 6, ό.π., σ. 172.

²² Σάββας Μιχαήλ, «Ο Ανδρέας Εμπειρικός και οι Θυγατέρες του Λωτ», στο του ίδιου, *Πλους και Κατάπλους του «Μεγάλου Ανατολικού»*, Αθήνα, Άγρα 1995, σ. 89-128 και Νίκος Σιγάλας, *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και...*, ό.π., σ. 189-191.

Εν κατακλείδι

Θεωρώ ότι το θέμα της ομοφυλοφιλίας απασχόλησε ιδιαίτερα τον Εμπειρικό. Όχι διότι ήταν ομοφυλόφιλος. Από ψυχαναλυτική άποψη βέβαια ήταν και αυτός ένας λανθάνων αμφιφυλοφιλικός, όπως όλοι μας, και ως συνεπής με το όραμά του προσπάθησε να το ξεπεράσει στον *Μεγάλο Ανατολικό* φαντασιωνόμενος και αντρικές ομοφυλοφιλικές σκηνές. Ο βασικός όμως λόγος που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ομοφυλοφιλία ήταν ότι επρόκειτο για την πιο έντονα διωκόμενη μορφή έρωτα. Η ευαισθησία με την οποία στράφηκε σε αυτήν την «ερωτική μειονότητα» –όπως λέει η διδασκάλισσα Μαρία–, σε μια εποχή που προηγείται κατά πολύ των διεκδικήσεων του ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματος, μάς δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε καλύτερα τις ηθικές προϋποθέσεις του απελευθερωτικού οράματός του. Αυτό δεν σημαίνει ότι το όραμα του Εμπειρικού συμπίπτει απόλυτα με τους σημερινούς προσανατολισμούς του εν λόγω κινήματος, που εστιάζουν κάποτε ιδιαίτερα στον προσδιορισμό της «ερωτικής ταυτότητας». Αντίθετα ο Εμπειρικός μάς δίνει την αφορμή να ξανασκεφτούμε το ζήτημα της ερωτικής ελευθερίας χωρίς να εστιάζουμε επίμονα στο ζήτημα της ταυτότητας: χωρίς να αντικαθιστούμε τα παλαιά αυστηρά σύνορα μεταξύ των φύλων με νέες αυστηρές κατηγορίες ομοφυλόφιλων ατόμων.

Τον Φεβρουάριο του 1940, στα «Τεκταινόμενα», συναντάμε για πρώτη φορά στο έργο του Εμπειρικού το όραμα της «ελευθέρως λιβιδούσ», ως αντιστάθμισμα στις νοσηρές ημέρες που διασχίζει η Ευρώπη μετά τη χιτλερική εισβολή στην Πολωνία. Το όραμα αυτό προτάσσεται ως μια «νέα πραγματικότητας όχι μονάχα υλική μα και ηθική».²³ Αυτό το όραμα είναι η πηγή της φαινομενολογίας του έρωτα στην οποία ο Εμπειρικός αφιερώνει μεγάλο μέρος του έργου του τα επόμενα χρόνια. Η ερωτογραφία του Εμπειρικού και η νέα πραγματικότητα στην οποία στοχεύει έχει τις δικές τις ηθικές προϋποθέσεις. Για να τις κατανοήσουμε πρέπει να καταλάβουμε πόσο σοβαρά είχε σκεφτεί ο Εμπειρικός τη σχέση του νόμου με την ελευθερία του έρωτα. Το ζήτημα της ομοφυλοφιλίας είναι ενδεικτικό. Αντίστοιχα ρηξικέλευθες για την εποχή τους είναι οι απόψεις του για τη μητρότητα, την αντισύλληψη κ.ά. Παρόλο τον ενθουσιασμό με τον οποίον αρχικά περιβλήθηκε ο *Μέγας Ανατολικός*, η «φαινομενολογία του έρωτα» του Εμπειρικού δεν έγινε κατανοητή στην πολυπλοκότητά της, εντός των ηθικών της διαστάσεων και των θεωρητικών της προϋποθέσεων. Αυτό το κενό φιλοδοξεί να καλύψει μερικώς το παρόν άρθρο.

²³ Ανδρέας Εμπειρικός, «Τα τεκταινόμενα», στο του ίδιου, *Οι Κύκλοι του Ζωδιακού...*, ό.π., σ. 19-27.

Summary

Nikos Sigalas

**“... as all the women like her, as Alcmene...”:
Female and male homosexuality in Embiricos' work**

This article deals with the place of homosexuality in Andreas Embiricos' erotographic work. I do not argue that homosexuality holds a central place in his work. I consider, however, that it is a topic of great importance for Embiricos, for it has been a form of Eros cruelly subjected to prohibitions, stigmatisation and social outcry. Therefore, the way homosexual intercourses take place within the large spectrum of erotic interactions that constitute Embiricos' erotography says a lot about its theoretical foundations. I believe that Embiricos' approach to homosexuality unlocks in the most direct way his understanding of eros.